

Van Meurs, W.: The Prospects of the Balkans in the Triangle of Brussels, Moscow and Ankara (Sándor Komáromi)	175
--	-----

LANGUAGE USE OF MINORITIES

Nakazawa, T.: The Making of „Montenegrin Language” (András Zoltán)	179
Lewaszkiewicz, T.: Lower Sorbian and Upper Sorbian – Languages Endangered or on the Brink of Extinction? (András Zoltán)	183

MINORITY CULTURE

Shahrokni, S.: The Minority Culture of Mobility of France’s Upwardly Mobile Descendants of North African Immigrants (Judit Pethő-Szirmai)	187
---	-----

MINORITY POLICY

Wirsching, A.: Representative Contemporaries with a Problematic Past in Post-war West Germany: The Recent Results of Germans’ Processing of the Past (Sándor Komáromi)	193
Mujadžević, D.: The Islamic Community in Croatia: Between Ethnic Bosniac and Civic Croatian Identity (Mária Gyetvai)	197
Brandenberger, D.-Zelenov, M.V.: Stalin’s Answer to the National Question: A Case Study on the Editing of the 1938 Short Course (Judit Pethő-Szirmai)	201

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Portmann, M. – Ruzicic-Kessler, K.: Yugoslavia and Its Western Neighbours, 1945-1980 (Judit Pethő-Szirmai)	207
Ebelová, I.: Jews and the Education Reforms of Josephinism. The Jewish Students of the University of Prague from the 1780s till 1882, the Split of the University (Éva Császári)	212
Sallanz, J.: The Dobrujan Germans (1840-1940) – As Reflected by History and Literature (Sándor Komáromi)	215

RESUME	223
--------------	-----

A DIASZPÓRAKUTATÁS FOGALMI KERETE

Gazsó Dániel

Egy definíció a diaszpórakutatás margójára

„[...] bár közismert, hogy a definíciók semmit sem alapoznak meg; önmagukban mégis képesek arra, ha elég óvatosan alkotják meg őket, hogy hasznos gondolati tájékozódást illetve újratájékozódást tegyenek lehetővé; hogy egy széles körű kifejtésen keresztül hatáson keresztül járuljanak hozzá új kutatási területek feltáráshoz és ellenőrzéséhez.” – Clifford Geertz¹

A diaszpóra kifejezés egyre népszerűbb. Azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, hogy pontosan mit értünk diaszpóra alatt, akkor a migráció, a kisebbségi lét, az etnikai és nemzeti hovatartozás, a társadalmi integráció, a kulturális asszimiláció, a multikulturalizmus és a különféle nemzetpolitikák kérdésköreinek széles spektrumával találjuk szembe magunkat. Hogyan jönnek létre diaszpóra-közösségek? Mi alapján lehet – ha egyáltalán lehet – megkülönböztetni azokat más, hasonló jellegű etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő kisebbségi közösségektől? Milyen kapcsolat van a diaszpóra, a befogadó ország, és az anyaország – ha van ilyen – között? Külön kell-e választani a diaszpóra fogalmának politikai, hétköznapi és tudományos értelemben vett használatát? Hogyan alakult e fogalom jelentéstartalma: mit jelentett régen és mit jelent most? Miért vált ilyen népszerűvé? Jelen értekezés ezekre a kérdésekre keresi a választ, azzal a végső céllal, hogy a diaszpóra kifejezés körüli zavarokat egy átfogó és alkalmazható definícióval tisztázza. Mivel lényegében egy fogalmi meghatározásról van szó, ezért azt érdemes a szóban forgó kifejezés etimológiai gyökereinek és szemantikai fejlődésének ismertetésével kezdeni.

¹ Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In: Ugyanó: *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. Századvég Kiadó: Budapest, 1994. 63–103, itt: 66.; Vö: Ugyanó: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Basic Books: New York, 1973. 90.

A diaszpóra görög eredetű szó, mely szétszóródást jelent. Népeesség-szétszóródásra utaló jelentése a héber nyelvű Ószövetség görög nyelvű fordításával (*Septuaginta*) alakult ki. Ebben ugyanis a zsidóság elűzetésére, kitaszítottására utaló héber „galut” kifejezést a görög „diaszpóra” szóra fordították, mely ennek következtében a zsidóság pogányok közötti szétszóródására utaló fogalomként terjedt el a köztudatban.² Az Újszövetség korában a szó a keresztény gyülekezetek megnevezésére is kiterjedt ugyan, de ez az új jelentéstartalom csak ideiglenes volt. Nagy Konstantin 313-as rendelete a kereszténységet államvallássá emelte: ettől kezdve a keresztények felekezeti hovatartozásukat illetően már nem számítottak diaszpórának a Római Birodalomban.³ A vallási vonatkozású jelentéstartalom etnikai és nemzeti közösségek szétszóródására utaló kibővülésére a modernkori nacionalizmus és a nemzetállam ideológiája nyújtott teret. Az etnikai és nemzeti diaszpóra koncepciója a nemzeti kérdés, tehát az állam területi és a nemzet elképzelt határainak nem egybeeséséből fakadó problémakör kialakulásának következtében jött létre. Ez a modernkori értelmezési keret azonban csak napjainkban teljessé vált ki. Mindemellett még a közelmúltban megjelent szótárak is gyakran a zsidóság szétszóródásával illusztrálják, vagy akár azzal azonosítják e kifejezést. Így a diaszpóra szócikk alatt megjelenő első definícióként a Magyar Értelmező Kéziszótárban ez olvasható: „Némely vallási (pl. zsidó) v. népi közösségnek más vallásúak, népek közötti szétszóródása”; az Oxfordi Angol Szótárban ez: „Az Izraelen kívül élő zsidók diszperziója”; a World Reference angol nyelvű változatában pedig ez: „Anyaföldön

² A diaszpóra kifejezés bibliai eredetéről, vallási, felekezeti jelentéstartalmának alakulásáról lásd Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba: Az értelmiség felelősége az ókori Keleten*. Századvég Kiadó: Budapest, 1992, különösen itt: 230–304.

³ Itt fontos megjegyezni, hogy az Újszövetség megjelenésével a diaszpóra fogalma a kereszténység viszonylatában a felekezeti hovatartozás mellett spirituális jelentéstartalommal is bővült. Az Újszövetség olvasatában ugyanis a keresztények a földi életben csak „diaszpórában” élhetnek, hiszen „igazi hazájuk” a mennyei Jeruzsálem. Lásd erről bővebben Keményfi Róbert: *A magyar nemzeti tér megszerkesztése: Térképzetek, térképek: fogalomtár*. (Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége II.) Bölcsész Konzorcium: Debrecen, 2006, különösen itt: 75–77.

kívül élő zsidók” – csak hogy néhány példát említsek a legpreferáltabbak közül.⁴

A diaszpóra kifejezést az 1960-as és 1970-es években, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban kezdték el egyre tágabb értelemben, a zsidóság mellett az örmény és a görög, majd később az afrikai és az ír, végül minden más, hasonló helyzetben, tehát szétszórtan élő makro-közösség megnevezésére használni.⁵ A fogalom jelentésének ilyen irányú változását Khachig Tölölyan, az új diaszpórakutatások fő fórumaként számon tartott *Diaszpóra: Egy folyóirat a transznacionális kutatásokról* (*Diaspora: A Journal of Transnational Studies*) alapítója és szerkesztője, négy konkrét eseményhez köti, pontosabban azokon keresztül mutatja be, hogy a diaszpóra kifejezés jelentéstartalma hogyan és miért bővült ki az Egyesült Államokban.⁶ Tölölyan elsőként a Fekete Hatalom (*Black Power*) néven közismertté vált afroamerikai polgárjogi mozgalmat említi, mely új értelmezési keretet adott az Egyesült Államokban élő színes bőrűeknek. Részben e mozgalom sikereinek következtében a „feketék” megnevezést leváltotta az „afroamerikai”, végül az „afrikai diaszpóra” kifejezés. Második meghatározó eseményként Tölölyan az

⁴ Puszta Ferenc (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémia Kiadó: Budapest, 2003. 219.; Oxford English Dictionary online: „*The dispersion of the Jews beyond Israel.*” Letöltés helye: www.oxforddictionaries.com; letöltés ideje: 2015.05.12.; Word Reference English Dictionary online: „*Jews living outside homeland.*” Letöltés helye: www.wordreference.com; letöltés ideje: 2015.05.12.

⁵ A diaszpóra-közösségeket azért illeti a makro jelző, mert a mikro-közösségekkel ellentétben létüket nem tagjainak egymás közötti személyes kapcsolata, hanem a közösséghez tartozás kollektív elképzelése határozza meg. Ez utóbbi jelentőségére – az etnikai és nemzeti alapon szerveződő makro-közösségek tanulmányozásában – többek között Benedict Anderson hívta fel a figyelmet, híressé vált nemzet-definíciójával: „*Az antropológia szellemében tehát a nemzet következő meghatározását javaslom: elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. Elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak.*” Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan – Ate-lier: Budapest, 2006. 20. Vö: Ugyanő: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso: London, 1983. 5–6.

⁶ Tölölyan, Khachig: *Diaspora Studies: Past, Present and Promise. IMI Working Paper Series*, 55 (April 2012.) Letöltés helye: www.imi.ox.ac.uk; letöltés ideje: 2015.05.12.

Egyesült Államokban élő zsidóság anyaország felé intézett támogatását és politikai lobbiját említi, a hatnapos háború alatt (mely Izrael és négy arab állam között 1967. június 5-től június 10-ig zajlott). A zsidó diaszpórának ez a támogatáspolitikája elindított egy olyan folyamatot, melyet Tölölyan az „etnicitás re-diaszporizálásának” (*re-diasporization of ethnicity*) nevez. A hatnapos háborút követően (mely Izrael győzelmével ért véget), az Egyesült Államokban élő különféle etnikai közösségek (görögök, örmények, írek, kubaiak stb.) vezetői, a zsidó mozgalom sikereit látván egyre több olyan kötelezettséget fogalmaztak meg, melyek a világban szétszórta élő – most már diaszpórának nevezett – etnikai rokon közösségek és azok anyaországa közötti kölcsönös segítségnyújtást szorgalmazták. Ezek az egyre divatosabbá vált „diaszpórikus kötelezettségvállalások” (*diasporic commitments*) értelemszerűen tovább bővítették a diaszpóra szó jelentéstartalmát. Harmadik eseményként Tölölyan az Egyesült Államok 1965-ös új bevándorlási törvényének (*Immigration and Nationality Act*) elfogadását emeli ki, mely eltörölte az etnikai és nemzetiségi alapú kvótarendszert. A törvény jóváhagyása és társadalmi támogatottsága bizonyosságot adott annak, hogy a bevándorlás megítélése az Egyesült Államokban gyökeresen megváltozott. Egyre elfogadottabbá vált, hogy az eltérő származású bevándorlók amerikai társadalomba való integrálódásához nem feltétlenül szükséges azok asszimilációja, tehát az újonnan érkezettek be tudnak illeszkedni úgy is, hogy kulturális sajátosságaikat megőrzik. A multikulturalizmus ilyen mértékű elfogadásával a diaszpóra-közösségek jelentősége is megnőtt. Végezetül, Tölölyan negyedik eseményként a tudományos világ érdeklődésében bekövetkezett változásokra hívja fel a figyelmet. Az 1960-as évektől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg olyan tanulmányok, melyek központi témája az identitás, az etnikai különbségek és a kulturális sokszínűség voltak. Ez a tudományos orientáció új, lényegében interdiszciplináris tudományágak – köztük a diaszpórakutatás (*diaspora studies*) – kialakulásához vezetett.

Tölölyan imént felvázolt négyelemes magyarázata a diaszpóra kifejezés népszerűvé válásáról és jelentéstartalmának kibővüléséről ugyan az Egyesült Államokra koncentrálódik, a szóhasználat hasonló fejlődésen ment keresztül világszerte, részben talán éppen az Egyesült Államokban

bekövetkezett változások hatására. Egyre gyakoribb lett a földrajzilag széttagolt makro-közösségek diaszpóraként való megnevezése, nemcsak az Újvilágban, hanem Európában és a többi kontinensen egyaránt. Mindennek következtében a diaszpóra szó, mely eredetileg a zsidóság szétszóródását jelentette, az 1980-as és 1990-es évekre gyűjtőfogalommá vált. Mára a legkülönbözőbb migráns közösségek (száműzöttek, menekültek, bevándorlók, vendégmunkások stb.) vonatkozásában alkalmazzák, sőt, még tágabb értelemben az összes olyan etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő makro-közösség megnevezésére is, mely valós vagy elképzelt hazájától távol (vagy a nélkül, lásd roma diaszpóra) a világban szétszórta él. Ezt alátámasztják a fogalom újszerű, tudományos meghatározásai is, mint Walker Connor mára klasszikussá vált, nyitott, laza definíciója, mely szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”.⁷ E kifejezés ennyire tág szemantikai mezővel való osztozása, jelentésének ilyen mértékű bővülése azonban több kérdést is felvet. Rogers Brubaker szavaival élve: „A probléma ezzel a széles körben elfogadott ‘virágozzék-ezer-diaszpóra’ megközelítéssel az, hogy általa használhatatlanná válik e kategória [...]. Ha mindenki diaszpórikus, akkor megkülönböztetetlen senki sem az. A kifejezés elveszíti diszkriminatív erejét – bizonyos jelenségek kiválasztásának és megkülönböztetésének képességét. A diaszpóra egyetemessé válása, paradox módon a diaszpóra eltűnését jelenti.”⁸

Mielőtt rátérnék a diaszpóra fogalmi meghatározásának szűkítésére, pontosítására, kritériumainak, dimenzióinak, értelmezési tartományainak megjelölésére, röviden körül kell járnunk egy, a diaszpórakutatás szempontjából releváns társadalomelméleti kérdést: a csoport szemléletű, esszencialista megközelítés kérdéskörét, melyre a fentebb

⁷ „[...] that segment of a people living outside the home land.” Connor, Walker: The impact of homelands upon diasporas. In: Sheffer, Gabriel (ed.): *Modern Diasporas in International Politics*. Croom Helm: London, 1986. 16.

⁸ „The problem with this latitudinarian, ‘let-a-thousand-diasporas-bloom’ approach is that the category becomes stretched to the point of uselessness [...]. If everyone is diasporic, then no one is distinctively so. The term loses its discriminating power – its ability to pick out phenomena, to make distinctions. The universalization of diaspora, paradoxically, means the disappearance of diaspora.” Brubaker, Rogers: The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 2005, 28 (1). 3. Letöltés helye: www.tandfonline.com; letöltés ideje: 2015.05.12.

idézett amerikai szociológus, Rogers Brubaker hívta fel legpregnansabban a figyelmet. *Csoportok nélküli etnicitás (Ethnicity without Groups)* című tanulmányában, még egy erre vonatkozó új, azóta széles körben elterjedt szakkifejezést is bevezetett: a „csoportizmus” (*groupism*) fogalmát.⁹ Ez egy olyan tendenciát jelent, mely hajlamossá tesz bennünket arra, hogy etnikai, nemzeti, származási vagy vallási alapon megkülönböztetett közösségeket (romákat, magyarokat, afroamerikaiakat, zsidókat stb.) belülről homogén, kívülről lehatárolt, szilárd csoportokként kezeljünk, melyek saját érdekekkel, közös célokkal, konkrét tevékenységekkel rendelkeznek. Ennek következtében úgy tekintünk ezekre a makro-közösségekre, mintha azok önmagukban véve a társadalmi élet legfontosabb alkotóelemei, a társadalmi konfliktusok főszereplői és a társadalmi elemzések alapegységei lennének. Míg a hétköznapi és a politikai életben ez a csoport szemléletű megközelítés nem meglepő, sőt normálisnak mondható, addig a tudományos világban kifejezetten káros hatással lehet a társadalmi jelenségek elemzéseire és értelmezéseire. Ahogy Brubaker fogalmazott: „[...] a hétköznapi értelemben racionális társadalmi kategóriák gyakran esszencialisták és naturalisták. Ezek a kategóriák hordozzák azt, amit a »résztevők primordializmusának« vagy »pszichológiai esszencializmusnak« neveznek. Nyilvánvaló, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, de ez nem azt jelenti, hogy tudományos elemzéseinkben vagy politikai értékeléseinkben egyszerűen lemásolhatjuk. [...] Természetesen komolyan kell vennünk a köznyelvi kategóriákat és a résztvevők értelmezéseit, hiszen részben ezek alkotják kutatásunk tárgyát. De az etnopolitikai gyakorlat kategóriáit nem fogadhatjuk el kritika nélkül, mint a társadalmi elemzés kategóriáit.”¹⁰

⁹ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 2002, 43 (2). 163–189.; Ugyanő: *Ethnicity without groups*. Harvard UP: Harvard, 2004. Az itt hivatkozott folyóiratban és kötetben megjelent tanulmány korábbi verzióit Brubaker több helyen is bemutatta, köztük Budapesten, 2001. március 20-án a Közép-Európai Egyetemen (Central European University). Ez utóbbi előadás anyaga megjelent magyarul: Brubaker, Rogers: *Csoportok nélküli etnicitás*. *Beszélő*, 2001, 6 (7–8). 60–66.

¹⁰ Brubaker, Rogers: *Csoportok nélküli etnicitás*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel: Budapest, 2005. 112–124, itt: 113.

A csoport szemléletű megközelítéssel szemben Brubaker – mintegy a tudományos értekezések tudományos jellegének megmentésére – egy klasszikus megoldással állt elő: az etnikai és nemzeti közösségek csoportként való kezelése helyett azt javasolta, hogy azokat kezeljük „gyakorlati kategóriákként” (*practical categories*). „Röviden: ha a kategóriákra összpontosítunk, jobban láthatóvá válik az a sokféle mód, ahogyan az etnikai, a faji és a nemzeti létezni és »működni« képes anélkül, hogy léteznének etnikai csoportok mint szilárd entitások. Segít abban, hogy az etnicitást csoportok nélkül képzeljük el.”¹¹ A csoportizmus tendenciájára adott brubakeri megoldás elé fentebb azért raktam a „klasszikus” jelzőt, mert a társadalomtudományok történetében a csoport és a kategória fogalmainak ilyen formájú elméleti megkülönböztetése nem újszerű. Ahogy Richard Jenkins is megállapította: „A szociológiai és antropológiai kutatások egyik alapsztyálya az emberi közösségek klasszifikálása. A legfontosabb meghatározások egyike, amelyet e célból általában használunk, a csoportok és kategóriák közötti különbség [...] A csoport lényege [...] a belső meghatározási folyamatban ragadható meg, míg a kategóriáé a külsőleges meghatározottságban. Ez a különbség elsősorban azokra a módszerekre vonatkozik, amelyek segítségével a társadalmi világot az empirikus és elméleti kutatás tárgyává tesszük.”¹² Ennek a belső és külső látásmódnak a megkülönböztetésére, a csoport és kategória disztinkciója mellett, létezik egy kutatási módszer is, melyet a társadalomtudósok – kiváltképp a kulturális antropológusok – az etnográfia terepmunka egyik alappilléreként alkalmaznak. Ez a módszer az émikus (*emic*) és étikus (*etic*) megközelítés kettősségéből adódik, mely fogalom párt Kenneth Lee Pike alkotta meg, a fonémikus (*phonemic*) és fonetikus (*phonetic*) nyelvészeti kifejezések mintájára, a „fon” (*phon*) előtag leválasztásával.¹³ Az émikus megközelítés alatt a bennszülött, a

¹¹ Brubaker, 2005. *Csoportok nélküli etnicitás*, i.m. 117.

¹² Jenkins, Richard: *Az etnicitás újragondolása: Identitás, kategorizálás és hatalom*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel: Budapest, 2005. 127–147, itt: 130.; Vö: Ugyanő: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Sage Press: London, 1997. 54.

¹³ Az émikus (*emic*) és étikus (*etic*) megközelítés elméleti és gyakorlati alapjairól lásd Harris, Marvin – Headland, Thomas Neil – Pike, Kenneth Lee (eds.): *Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate*. Sage: Newbury Park, California, 1990.

résztevő, a terepalany perspektíváját és értelmezéseit értjük, míg az etnikus megközelítés a külső megfigyelő, az interpretáló, a kutató perspektíváját és értelmezéseit jelenti. E két megközelítést ötvözi a résztvevő megfigyelés technikája, mely az etnográfia terepmunka alapját képezi.¹⁴ Egy másik példa a csoport és kategória Brubaker féle megkülönböztetésére, pontosabban az etnicitás politikai, hétköznapi és tudományos megközelítéseinek elméleti elkülönítésére, Thomas Hylland Eriksen „bennszülött fogalmak” (*native concepts*) és „analitikus fogalmak” (*analytical concepts*) közötti különbségtele. Erről bővebben Eriksen 1993-ban megjelent, *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai perspektívák (Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives)* című könyvének első fejezetében olvashatunk: „Az utolsó kérdés, amellyel ebben a fejezetben foglalkoznunk kell, az antropológiai fogalmak és tárgyak kapcsolatát érinti. Ez a sokfelé ágazó kérdéskör (i) az antropológiai és »bennszülött« elmélet, (ii) az antropológiai elmélet és a társadalmi szerveződés, valamint (iii) a »bennszülött elmélet« és a társadalmi szerveződés közötti összefüggéseket érinti.”¹⁵

Visszatérve Brubaker gondolatmenetéhez, ha különbséget teszünk a kategóriák és a csoportok között, akkor képesek leszünk megfigyelni a kettő közötti kapcsolatot anélkül, hogy eleve feltételeznénk azt. Ez egy konkrét etnikai közösség tanulmányozásánál lehetővé teszi számunkra, hogy rákérdezzünk arra, hogyan működik a politikában és a hétköznapi életben az etnicitás anélkül, hogy a vizsgált közösséget mint szilárd csoportot tekintenénk elemzésünk egységének. Így vizsgálat alá vonhatjuk azokat a politikai, társadalmi és kulturális folyamatokat, amelyeken keresztül egy bizonyos kategória, bizonyos helyen és időben csoportként kezd létezni. Tanulmányozhatjuk a kategóriákat *felülnézetből*, azok népszerűsítését, intézményesítését, konstrukcióját kutatva, tehát, hogy hogyan, miért és mikor azonosítanak egy bizonyos közösséget

¹⁴ A kvalitatív, etnográfiai kutatási módszerek alapjairól lásd Bogdan, Robert – Taylor, Steven J.: *Introduction to Qualitative Research Methods: A Phenomenological Approach to the Social Sciences*. John Wiley and Sons: New York, 1975.

¹⁵ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai megközelítések*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék: Budapest – Pécs, 2008. 32.; Vö: Ugyanő: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Pluto Press: London, 1993. 15.

egy bizonyos kategóriával. Tanulmányozhatjuk azokat *alulnézetből* is, azokra a szociokognitív folyamatokra koncentrálna, amelyeken keresztül az egyének érzelmi asszociációkkal és értékítéletekkel ruházzák fel a kategóriákat. Brubaker ezt a kettős perspektívát (az etnikai és a nemzeti kategóriák *alulról* és *felülről* való megközelítését) Eric J. Hobsbawm nacionalizmus-kutatótól vette át és fejlesztette tovább. Hobsbawm *Nemzetek és nacionalizmus 1780 óta: Program, mítosz, valóság (Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality)* című könyvében írta le azt az erre vonatkozó, sokatmondó állítását, miszerint „A nemzetek [...] kettős jelenségek: alapvetően felülről konstruálódnak, de nem érthetők meg csak akkor, ha alulról is megvizsgáljuk őket, azaz az egyszerű emberek feltételezéseinek, reményeinek, szükségégeinek, vágyainak és érdekeinek szempontjából, melyek nem szükségképpen nemzetiek és még kevésbé nacionalisták.”¹⁶ Ezt a kettős nézetet Brubaker – másik három kutató munkatársával együtt – Kolozsváron alkalmazta, a magyar és román nemzeti lét kérdéskörét tanulmányozva az erdélyi városban *felülről* (a politikai konstrukciók szintjén) és *alulról* (a hétköznapi megnyilvánulások szintjén).¹⁷

Az etnikai és nemzeti fogalmak ilyen formájú újragondolása semmi esetre sem jelenti azt, hogy valóságosságukat kétségbe vonnánk, csupán azt jelenti, hogy azokat másként elemezzük. Ahogy Brubaker fogalmazott: „[...] az etnikai és a nemzeti valóságossága – valamint az etnikai és nemzeti azonosulás bizonyos körülmények között megnyilvánuló, mindent maga alá gyűrő hatalma – nem függ az etnikai csoportok és nemzetek szilárd csoportokként vagy entitásokként való létezésétől.”¹⁸

¹⁶ “Nations and their associated phenomena [...] are, in my view, dual phenomena, constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist.” Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge UP: Cambridge, 1990. 10.

¹⁷ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton UP: Princeton – Oxford, 2006.; Magyar fordításban: Ugyanő: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan: Budapest, 2011.

¹⁸ Brubaker, 2005. Csoportok nélküli etnicitás, i.m. 115.

Mindez a diaszpórákutatók esetében azt jelenti, hogy a tanulmányozott diaszpóra-közösségekről nem mint elkülönült, körülhatárolt, marandó, konkrét kollektívákról gondolkozunk, hanem relációs és dinamikus terminusokban mint kulturális idiómákról, kognitív sémákról, diskurzív keretekről, kollektív reprezentációkról, intézményi formákról, politikai cselekvési tervekről és esetleges eseményekről, tehát mint gyakorlati kategóriákról. Figyelmünk középpontjában így nem maga a diaszpóra-közösség mint belülről homogén, kifelé zárt, számszerűen körülírható csoport áll, hanem a diaszpóráként létezés sokszínű és folyamatosan változó jelensége.

A csoport és a kategória imént felvázolt megkülönböztetése ugyan felvet továbbgondolandó elméleti kérdéseket – melyek kifejtése külön tanulmányt igényelne –, metodológiai szempontból fontos következtetések vonhatók le belőle. Brubaker csoportizmussal kapcsolatos állításai ugyanis rámutatnak arra, hogy az etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő közösségek nem statikus képződmények, hanem dinamikus, sokdimenziós jelenségek. Mindezt figyelembe véve, valamint a diaszpóra meghatározásokat és értelmezéseket összegezve, a következőkben felvázolom azokat a kritériumokat, amelyek kombinációja alapján el tudjuk dönteni, hogy mely szétszórtan élő makro-közösségeket célszerű diaszpórának neveznünk s melyeket nem. Ezeknek a kritériumoknak az összességéből egy definíciót kapunk. A definíciót alkotó kritériumok értelmező magyarázataiban kitérek majd az emigráció, az őshonosnak titulált etnikai és nemzeti kisebbség, a magyar szórvány kifejezés (mely jelentéstartalmát tekintve okkal nevezhető hungarikumnak) és más szétszórtan élő közösségtípusok diaszpóra koncepcióval való kapcsolataira, azonosságaira és különbözőségeire. Mindezek alapján a következő definíciót ajánlom a diaszpórákutatók margójára:

A diaszpóra kategória olyan 1) földrajzilag széttagolt migrációs eredetű makro-közösségek megnevezésére szolgál, melyek 2) az őket körülvevő társadalomba integrálódtak, de nem teljesen asszimilálódtak, és 3) szimbolikus vagy objektív kapcsolatban állnak más területeken élő, de azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel, valós vagy elképzelt óhazájukkal vagy anyaországukkal.

1) ...*földrajzilag széttagolt migrációs eredetű makro-közösségek megnevezésére szolgál...*

A diaszpórának nevezett közösségek talán legelfogadottabb kritériuma a migrációs eredet. Ez elsősorban nem a tényleges, tehát a személyesen átélt migrációt jelenti, hanem az elvándorlás eseményének kollektív tudatban való megjelenését, szimbolikus, közösségformáló erejét. Részben ez adja az alapját a diaszpóra-közösségek belső önmeghatározásának és külső megítélésének is. Ebben az értelemben a migrációs eredet még a „mátság”, tehát a kulturális, etnikai, nyelvi vagy vallási megkülönböztető jegyek jelentőségét is felülmúlja, hiszen egy diaszpóra-közösség éppen azért „más” az őt körülvevő társadalmi és kulturális környezettől, mert máshonnan származtatja magát még akkor is, ha az adott közösség tagjai nem élték át személyesen az elvándorlás folyamatát.

A migrációs eredet kritériuma különözteti meg legkifejezettebben a diaszpóra-közösségeket az őshonosnak nevezett etnikai és nemzeti kisebbségektől. Itt elsősorban azokra a közösségekre gondolok, melyek etnikai vagy nemzeti keretei más nemzetállamok keretein belül alakultak ki (mint Spanyolországban a területi autonómiával rendelkező baszk és katalán közösségek) vagy a határváltoztatások következtében az anyaország határain kívülre kerültek és ott fejlődtek tovább (mint a történeti Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyar kisebbségek). Míg a diaszpóra esetében a kollektív emlékezetben megjelenő származási helyről való elvándorlás összetartó ereje a mérvadó, addig az utóbb említett etnikai és nemzeti közösségeknél a helyben maradás, a szülőfölddel való elsődleges kapcsolat természetessége, a lakóhelyhez köthető történelmi múlt, egyszóval az őshonosság, az autoktón lét csoportkonstruáló ereje a meghatározó. Ennek az eltérésnek nemcsak az önazonosításban és a külső meghatározásokban van jelentősége, hanem a különböző közösségtípusok intézményes kereteinek alakulásában, a közösségeket képviselő szervezetek és politikai szereplők többségi társadalom felé megfogalmazott követeléseiben is. Míg a diaszpóra-szervezetek inkább a többségi társadalomba való integrálódás feltételeiért, tehát a hátrányos megkülönböztetés ellen küzdenek, addig az őshonosnak nevezett etnikai, nemzeti és vallási kisebbségek szervezetei ezeket a célokat gyakran

megaladják: különböző szintű kisebbségi önrendelkezést, kulturális, politikai, területi autonómiát követelnek (lásd felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar autonómiakövetelések) vagy szeparatista igényeket megfogalmazva, akár új nemzetállam alapítására törekednek (lásd katalán szeparatizmus). Ez a megkülönböztetés azonban csak elméleti szinten húzható meg ilyen élesen. A gyakorlatban vannak átfedések és kivételek (lásd zsidó diaszpóra sikeres államalapítási kísérlete, Izrael állam létrejötte). Ahogyan James Clifford fogalmazott: „A túlságosan meghúzott választvonalak »eredeti« lakosok (akik gyakran maguk is kiszorítottak korábbi lakosokat) és a későbbi bevándorlók között a történeti veszélyének vannak kitéve. Mindezekkel a fenntartásokkal együtt nyilvánvaló, hogy nagyon különböző elveken alapul az olyan népek politikai legitímációs igénye, akik még az írott történelem előtti időkben laktak egy területet, és azoké, akik gőzhajón vagy repülőgépen érkeztek.”¹⁹

Itt, a diaszpóra további kritériumainak magyarázata előtt, ki kell térnem a görög eredetű szó legközelebbi magyar megfelelőjének, a szórvány fogalmának tisztázására. Mikor és miért vált külön e két, eredetileg szinonim kifejezés jelentése? Mit jelent az egyik és mit jelent a másik fogalom a magyar szóhasználatban? Hogyan fejeződik ki bennük a migrációs eredet és az őshonosság megkülönböztetésének kérdésköre?

A szórvány kifejezés első megjelenése azokban a XIX. századi felmérésekben található, melyek a történeti Magyarország népességének vallási megoszlását voltak hivatottak feltérképezni. Ebben az időben a szórvány – csakúgy, mint a diaszpóra kifejezés a nemzetközi szóhasználatában – felekezeti vonatkozású fogalomként terjedt el a magyar köztudatban. Jelentéstartalmának etnikai és nemzeti hovatartozásra vonatkozó kibővülése – szintén a diaszpóra kifejezés nemzetközi alakulásához hasonlóan – a térségben megjelenő nemzeti ideológiák elterjedéséhez vezethető vissza. A Habsburg Birodalom egységét veszélyeztető nemzetiségi törekvések felerősödésével, az egymással kibékíthetetlen nyelvi (kisebbségi) és hivatali (birodalmi) nacionalizmusok kialakulásával, valamint a nemzeti hovatartozás kultúrnemzeti megközelítésének

¹⁹ Clifford, James: Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 2000, 39. 12–17, itt: 13.; Vö: Ugyanő: *Diasporas. Cultural Anthropology*, 1994, 9 (3). 302–338, itt: 309.

elsterjedésével együtt a társadalmi berendezkedést vizsgáló kutatások egyre finomabb elméleti és módszertani készlettel törekedtek a Kárpát-medence nemzetiségeinek és etnikumainak földrajzi és demográfiai helyzetét feltérképezni.²⁰ Ezeknek a kutatásoknak a legfőbb célja az volt, hogy megmutassák, pontosan hol, hányan, milyen arányban és népsűrűségben élnek az egymástól statisztikailag elkülönített etnikai és nemzeti közösségek az országban. Az ezt a célt szolgáló új tudományterületek fejlődésével értelemszerűen bővült a nemzetiségi kutatások terminológiája is. Ebben a folyamatban párosult a magyar szórványfogalom jelentése az etnikai és nemzeti szemantikai mezőkkel, míg a görög eredetű diaszpóra kifejezés megmaradt a vallási felekezetek értelmezési körében. Mindezt alátámasztják a XIX-XX. század fordulóján készített tudományos elemzések. Ezek közül példa értékű az a magyar nyelvű tájékoztató, melyet 1908-ban a Miniszterelnöki Hivatal szigorúan bizalmas keretek között továbbított az állami hivatalok vezetőinek, felhívva azok figyelmét a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által akkor készített etnográfiai térképek jelentőségére, melyek a nemzeti hovatartozás és a magyar nyelvismeret térbeli helyzetét kívánták megjeleníteni. Ebben a tájékoztatóban a szórvány kifejezés már egyértelműen a nemzeti hovatartozásra utal: „A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.”²¹ Az ilyen jellegű térképkészítés eredménye volt többek között gróf Teleki Pál híres Vörös Térképe (*Carte Rouge*),

²⁰ A „nyelvi nacionalizmus” (*linguistic nationalism*) és „hivatali nacionalizmus” (*official nationalism*) fogalmairól lásd Anderson, 2006. Elképzelt közösségek, i.m. különösen itt: 78–98.; A kultúrnemzeti megközelítés történetelméleti alapjairól lásd Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur genesis des deutschen nationalstaates*. R. Oldenbourg: München, 1908.; Kohen, Hans: *The Idea of Nationalism*. The Macmillan Company: New York, 1944.; Erről magyar vonatkozásban lásd Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat: Budapest, 1974, különösen itt: 23–42.

²¹ A Miniszterelnöki Hivatal idézett tájékoztatójának teljes szövegét, valamint annak a szórvány kifejezéssel kapcsolatos elemzését lásd Keményfi Róbert: „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” Dokumentumok a századfordulós magyar nemzetiségi politika térbeli törekvéseiről. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III*. Akadémiai: Budapest, 2004. 119–131.

mely az 1910-es népszámlálási adatok alapján mutatta be Magyarország népességének nemzetiségek szerinti eloszlását.²²

Az első világháborút követően, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával és a trianoni szerződésben rögzített új államhatárok megvonásával a magyar nemzeti kérdés megközelítése, valamint a hazai kisebbségkutatás tematikája gyökeresen megváltozott. Míg a Nagy Háború előtt az ország határain belüli etnikai és nemzeti heterogenitás volt a meghatározó, addig a háború után az ország határain kívülre rekedt magyar közösségek helyzete került a figyelem középpontjába. Ennek következtében a szórvány kifejezés jelentéstartalma is átalakult: a felekezeti/nemzetiségi hovatartozás elvét felváltotta a helyben maradás/migráció elve. „Két módon keletkezik szórvány – írja Nagy Ödön a *Hitel* 1938. évi 4. számában. – Az egyik az, amikor egy vagy több magyar család telepedik meg idegen nyelvű területen mint napszámos, munkás, iparos, földműves, hivatalnok. A másik mód az, amikor egy történeti magyar település (falu, város, vidék) lassanként annyira elnéptelenedik, hogy szervezetei, intézményei meggyöngülnek vagy megszűnnek, s így az ilyen közösség többé nem képes műveltségünk életében számottevő szerepet vinni, később nyelvvel együtt faji öntudatát is elveszíti s megindul a beolvadás útján.”²³

Napjainkra a szórvány kifejezés jelentése a hazai szakirodalomban ez utóbbi közösségtípus megnevezésére szűkült, tehát a helyben kisebbség

²² Gróf Teleki Pál térképe a maga nemében egészen új és egyedülálló tudományos munka eredménye volt. Előtte nem készült még olyan térkép, amelyen a népsűrűség és a nemzetiségi eloszlás egy lapon szerepelt volna. Ezt a feladatot Teleki úgy oldotta meg, hogy a különböző nemzetiségeket eltérő színnel és azok lélekszamarányának megfelelően tüntette fel. Ez a technika azóta a demográfiai térképkészítés bevett módszerévé vált. Teleki a nemzetközi szokásokhoz híven a többségi társadalmat (ez esetben a magyarokat) piros színnel jelölte. Az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalások alkalmával híressé vált mappa ezért kapta a Vörös Térkép (franciául *Carte Rouge*) elnevezést. 1920. január 16-án gróf Apponyi Albert, a magyar békedelegáció vezetője, e térkép segítségével szemléltette az antant hatalmak jelen lévő képviselőinek a történeti Magyarországtól elcsatolni kívánt területeken élő magyarok lélekszámát. Lásd erről bővebben Benda Jenő 1920. január 16-i naplóbejegyzését: Benda Jenő: *A béke kálváriáútján: Egy újságíró naplója a párizsi békekonzferenciáról*. Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány – Méry Ratio: Budapest, 2013. 59–65.

²³ Nagy Ödön: Szórvány és beolvadás. *Hitel*, 1938. 4. 257–276, itt: 258.

séggé vált és az asszimiláció hatására a tömbszerűségéből fokozatosan veszttő, etnikai és nemzeti közösségek kategorizálására. Ezzel szemben a diaszpóra kifejezést általában a migráció következtében kialakult kisebbségi közösségek megnevezésére használják. Erre a fogalmi megkülönböztetésre Balogh Balázs, Bodó Barna és Ilyés Zoltán is felhívták a figyelmet, annak a 2007-ben megjelent, általuk szerkesztett antológiának az előszavában, mely átfogó ismereteket nyújt a szórványközösségek kutatásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről: „A magyar közbeszédben és történeti, néprajzi szakirodalomban a »szórvány« kifejezést elsősorban a történeti Magyarország a trianoni békeszerződés nyomán utód- és szomszédállamokhoz került részein nem tömbben, többségben, hanem más etnikumú csoportokkal vegyesen, kisebbségben élő magyarok helyzetére alkalmazzuk. Míg a közmegegyezéseszerű diaszpóra fogalmában hangsúlyosan jelen van a szétszórás, a vándorlás, a migráció momentuma, addig a magyar belső használatú »szórvány« fogalomban a maradékjelleg, a »reziduális helyzet«, a regresszió és a veszélyeztetettség szemantikai komponense hangsúlyozódik.”²⁴ A szórvány és a diaszpóra ilyen éles megkülönböztetése, ennyire eltérő jelentéstartalommal való felruházása a fentebb tárgyalt öshonos és migrációs eredetű közösségek megkülönböztetésének problémáját idézi elő. Keményfi Róbert ezt példákkal is igazolta: „Habár »első ránézésre« az autochton (szórvány) – allochton (diaszpóra) felosztás eligazít, sok esetben megkérdőjelezhető ez az elkülönítési elv. Gondoljunk csak arra, hogy másként szórvány egy mezősi magyar református, mint egy a XIX. században odatelepült katolikus magyar közösség. De példaként említhetjük a környező országok magyarságának napjainkban zajló elvándorlását/migrációját is, irányuljon az akár az anyaországba, akár Európa más országai-ba.”²⁵ A szórvány kifejezés hazai használatát lehet kritizálni, azonban nem tanácsos annak sajátosságait figyelmen kívül hagyni. Tudományos szempontból nézve, a szórvány és a diaszpóra – vagy az öshonos és a migrációs eredetű – közösségek politikai és hétköznapi megkülönböztetéseit nem elfogadnunk vagy megcáfolnunk kell, hanem értelmeznünk. A diasz-

²⁴ Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán: Előszó. In: Ugyanók (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus: Budapest, 2007. 7–12, itt: 8.

²⁵ Keményfi, 2006. A magyar nemzeti tér megszerkesztése, i.m. 85–86.

póra és a szórvány kifejezések eltérő jelentéstartalma a magyar szóhasználatban kiváltképp nagy jelentőséggel bír azoknak a magyar nyelven írt értekezéseknek a fordításában, amelyek kifejezetten a külhoni, őshonosnak titulált magyar kisebbségek kategorizálásával, történeti alakulásával, demográfiai, jogi helyzetével foglalkoznak. Ebben az esetben ugyanis, a pontos fogalmi meghatározások hiányában, fennáll a veszélye annak, hogy az eredetileg magyar nyelven írt tanulmányokat, melyekben a szórvány fogalmát gyakran automatikusan *diaspora*-ra fordítják, az olvasók félreértik. Így a határváltoztatások következtében kialakult konfliktusok és a kelet-közép-európai nemzeti kérdés témakörei könnyen összekeverhetővé válnak a migrációs folyamatok és a szétszórtsági lét témaköreivel.

Végezetül, a migrációs eredet – mint a diaszpóra kategória alapkritériuma – nem jelenti azt, hogy egy bizonyos helyről való elvándorlás, a fizikai helyváltoztatás vagy akár egy egész népcsoport földrajzi szétszóródása minden esetben diaszpóra-közösségek kialakulásához vezet. Sem az átutazókat, sem az ideiglenes bevándorlókat nem ajánlatos a diaszpóra kategóriája alá sorolni. Éppen ezért, a fogalom pontos meghatározáshoz a migrációs eredet figyelembevételére szükséges, ámde nem elégséges. További kritériumokat kell meghatározni!

2) ...az őket körülvevő társadalomba integrálódtak, de nem teljesen asszimilálódtak...

A diaszpóra általános jellemzésénél a migrációs eredet mellett több kutató nagy figyelmet szentelt arra, hogy e kategória alá sorolt, szétszórtan élő közösségek milyen viszonyban vannak az őket körülvevő társadalommal. (Természetesen e két tényező, a migrációs eredet, pontosabban az elvándorlást kiváltó okok és a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés szoros összefüggésben vannak egymással.) E téma tudományos megalapozásában határkönek tekinthető John A. Armstrong diaszpóra tipológiája. Az 1979-ben megjelent *Mobilizációs és proletár diaszpórák (Mobilized and Proletarian Diasporas)* című írásában Armstrong a diaszpóra-közösségeket két nagyobb típusra osztotta aszerint, hogy azok a befogadó ország társadalmába hogyan integrálódtak.

Egyrészt, proletár diaszpórának hívta azokat a migrációs eredetű közösségeket, melyek újhazájukban marginális, perifériára szorult, hátrányos helyzetben élnek. Példaként a XIX-XX. század fordulóján tömegesen tengerentúlra vándorolt európai parasztokat említette. Másrészt, mobilizációs diaszpórának nevezte azokat a szétszórtan élő közösségeket, amelyek kiemelt társadalmi státust vívtak ki maguknak, képesek befolyásolni, mozgósítani az őket befogadó államok működését, gazdaságát vagy akár nemzetközi kapcsolatait is. Ez utóbbi diaszpóra típuson belül Armstrong további két altípust különböztetett meg: a mobilizációs diaszpóra archetipikus (*archetypal*) változatát, melyet a kiemelt státus állandósága és tartóssága jellemez; valamint a mobilizációs diaszpóra helyzeti (*situational*) változatát, melynek kiváltságos pozíciója időben korlátozott, és melyet hosszútávon a többségi társadalomba való beolvadás jellemez.²⁶ (Ez utóbbi megkülönböztetés nem meglepő, hiszen Armstrong legfőbb kutatási területe a cári Oroszországban élő zsidó és német közösségekre koncentrált, melyek kiváltképp illeszkednek a mobilizációs diaszpóra archetipikus és helyzeti altípusaihoz.)

Egy másik, szintén klasszikusnak nevezhető diaszpóra tipológia, mely nagy hangsúlyt fektet a befogadó ország társadalmába való integrációra, Robin Cohentől származik. 1997-ben publikált *Globális diaszpórák (Global Diasporas: An Introduction)* című könyvében Cohen öt „ideális diaszpóra típust” (*ideal types of diaspora*) különböztetett meg. Ezek a következők: 1) áldozat (*victim*) típusú diaszpóra, mely a népességszétszóródás klasszikus példája, tehát nem az önkéntes, hanem az erőszakos vagy kényszerű migráció, a politikai, vallási üldöztetés vagy az éhínség, nyomor elől való menekülés következtében kialakult diaszpóra típusa; 2) munkás (*labour*) típusú diaszpóra, mely alapjában véve megegyezik Armstrong proletár diaszpóra típusával; 3) birodalmi (*imperial*) típusú diaszpóra, melynek eredete értelemszerűen a nagy hódítások és területi terjeszkedések idejére nyúlik vissza; 4) kereskedői (*trade*) típusú diaszpóra; 5) deterritorializált (*detrterritorialized*) típusú diaszpóra, mely a posztmodern, hib-

²⁶ Armstrong, John A.: Mobilized and proletarian diasporas. *American Political Science Review*, 1976, 70 (2). 393–408.

rid és kulturális népességszóródással van kapcsolatban.²⁷ Az elmúlt évtizedekben számos ehhez hasonló diaszpóra tipológia született. Ide sorolható, többek között, Michael Bruneau négyelemes tipológiája, a vállalkozói (*entrepreneurial*), vallási (*religion*), politikai (*political*), valamint faji és kulturális (*racial and cultural*) diaszpóra típusokkal; és Milton J. Esman háromelemes tipológiája, a gyarmatosító (*settler*), munkás (*labor*) és vállalkozói (*entrepreneurial*) diaszpóra típusokkal.²⁸

Ezek a formális tipológiák több szempontból is kritika alá vonhatók, főképp azért, mert még mindig túl tág jelentéstartalmat tulajdonítanak a diaszpóra fogalmának. Mindemellett jól érzékeltetik, hogy e fogalom meghatározásában milyen nagy jelentősége van a társadalmi integrációnak, azaz a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés folyamatának. Végző soron ez különbözteti meg a diaszpórát az átutazóktól és ideiglenes bevándorlóktól. Ahhoz azonban, hogy egy migrációs eredetű közösségből diaszpóra-közösség váljon, a társadalmi integráció mellett ellen kell állnia a kulturális asszimilációnak, tehát meg kell őriznie „másságát” a befogadó ország többségi társadalmával szemben. Ez nem azt jelenti, hogy a diaszpóra-közösségek belső kulturális sajátosságai időn és téren kívül, változatlanul fennmaradnak (ez ellent is mondana a kultúra dinamikus változó természetének), hanem azt, hogy a kulturális másság alapját képező etnikai határok egy adott diaszpóra-közösség és az azt körülvevő társadalmi környezet között tartóssá válnak. Az ebben az értelemben használt etnikai határ fogalmának elméleti alapjait Fredrik Barth kulturális antropológus dolgozta ki. Barth alaptézise szerint az etnicitást az határozza meg, ahogyan különböző etnikumhoz tartozó egyének interakcióba lépnek egymással, és a kontextusnak megfelelően bizonyos kulturális jellemzőket kifejezésre juttatnak. Ezzel Barth kétségbe vonta azt az addig általánosan elfogadott nézetet, miszerint az etnicitás a változatlan kulturális vonások (anyanyelv,

²⁷ Cohen, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge – Taylor and Francis Group: London – New York, 1997.

²⁸ Bruneau, Michel: Diasporas, transnational spaces and communities. In: Bauböck, Rainer – Faist, Thomas (eds.): *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam UP: Amsterdam, 2010. 35–50.; Esman, Milton J.: Definition and classes of diaspora. In: Ugyanó: *Diasporas in the Contemporary World*. Polity: Cambridge – Malden, 2009. 13–21.

hiedelemrendszer, szokások, hagyományok, morális és esztétikai normák, egy bizonyos helyhez való kötődés stb.) összessége, melyek alapján bármely személy etnikai hovatartozását automatikusan és objektíve be lehet azonosítani. Barth teóriája a figyelmet a kulturális sajátosságokról az etnikai határokra irányította, mely paradigmaváltást jelentett az etnicitás tudományos megközelítésében. „Ebből a nézőpontból – írja Barth – a kutatás középpontjába a csoportot meghatározó etnikai határ kerül, és nem az azt körülzáró kulturális sajátosságok.”²⁹ Az etnikai határok átjárhatóságuk ellenére tartósabbnak bizonyulnak, mint a kulturális sajátosságok, melyek – kiváltképp a diaszpóra-közösségek esetében – a környezeti hatások és a más kultúrákkal való találkozások következtében folyamatos változás alatt állnak.

A társadalmi integráció és az etnikai határok megtartása nem egyik napról a másikra történik. Hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy migrációs eredetű közösségről kiderüljön, vajon képes-e az őt körülvevő társadalomba beilleszkedni, etnikai határait megtartani, valamint a megkülönböztetett etnikumként való létezés vágyát továbbadni egyik generációról a másikra. A diaszpóralét lényegében egy hosszú távú, *long durée* jelenség, melyet az „idegenben élés” tartóssága jellemez. Következésképpen a diaszpóra egyik legmeghatározóbb kritériuma az idő faktora.³⁰

Itt fontos megjegyezni, hogy az egyre népszerűbbé vált „új diaszpóra” kifejezés az eddig leírtak alapján a helytelen szóhasználat eredménye. Magyar viszonylatban, úgy a köznyelvben, mint a szakirodalomban „új diaszpóranak” szokták nevezni a '89-es rendszerváltást, valamint a 2004-es EU-csatlakozást követő időszakban, főként gazdasági okok miatt külföldre vándorolt magyarok összességét. Róluk azonban még nem tudhatjuk: diaszpórává válnak-e vagy sem? Az anyaország határain

²⁹ „The critical focus of investigation from this point of view becomes the ethnic boundary that defines the group, not the cultural stuff that it encloses.” Barth, Fredrik: Introduction. In: Ugyanó (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Universitetsforlaget: Oslo, 1969. 9–38, itt: 15.

³⁰ A diaszpóra fogalmi meghatározásában az etnikai határok és az idő faktorának jelentőségéről lásd Chaliand, Gérard – Rageau, Jean-Pierre: *Atlas des diasporas*. Éditions Odile Jacob: Paris, 1991.; Fejős Zoltán: Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2005. 9–24.; Brubaker, 2005. The ‘diaspora’ diaspora, i.m.

kívül maradnak-e vagy esetleg hazaköltöznek? Képesek lesznek-e integrálódni az őket befogadó ország társadalmába vagy továbbvándorolnak? A helyi magyar diaszpóra közösségi életében részt vesznek-e vagy azon kívül maradnak? Az etnikai határok megtartásának vágyát tovább adják-e gyermekeiknek vagy asszimilálódnak? Ezekre a kérdésekre csak az idő adhat választ. Addig azonban az új kivándorlási hullámokkal külföldre kerültek megnevezésére célszerűbb az „új emigráció” fogalmát használni az „új diaszpóra” kifejezés helyett.

3) ...szimbolikus vagy objektív kapcsolatban állnak más területeken élő, de azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel, valós vagy elképzelt óhazájukkal vagy anyaországukkal.

„A diaszpórák a transznacionális pillanat példaszzerű közösségei” – állapította meg Khachig Tölölyan a már említett *Diaszpóra (Diaspora)* című folyóirat 1991-ben megjelent első számában.³¹ A diaszpóra kategória alapjait ugyan a migrációs eredet és az etnikai határok fenntartása adják, mai formáinak megjelenése ennél sokkal többet jelent. Migrációs folyamatok és etnikai határok már a középkorban is léteztek, sőt, az akkori népvándorlások idején bizonyára a népesség nagyobb hányada élt emigrációban, mint napjainkban. Abban az időben azonban csak nagyon ritkán, és elsősorban a vallási közösségeknél állt fenn annak a lehetősége, hogy a világban szétszóródott rokon közösségek országhatárokat átívelő kapcsolatokat alakíthassanak ki egymás között. Márpedig ez a kapcsolatháló a szorosabb értelemben vett diaszpóra kategória szintén egyik meghatározó kritériuma, melynek kialakítására a jelenkor adta feltételek bizonyulnak legkedvezőbbnek. Az emberi mobilitásnak új lehetőségeket nyújtó közlekedési eszközök megjelenése, a kommunikációs és informatikai technológiák egyre gyorsuló fejlődése és szélesebb körű használata, a nemzetközi tőkeáramlás, a különböző ideológiák és elképzelések globális áramlatai, egyszerűen a globalizáció folyamatai olyan feltételeket teremt-

³¹ „[...] diasporas are the exemplary communities of the transnational moment [...]” Tölölyan, Khachig: *The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1991. 1. 3–7, itt: 5.

tek (és teremtenek), amelyek lehetővé teszik a világban szétszóródott etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő makro-közösségek számára a diaszpórikus lét kialakítását. Tölölyan azért nevezi ezeket a közösségeket a nemzetek feletti lét emblemikus megtestesítőinek, mert úgy véli, hogy azok államhatárokat átívelő kapcsolataikkal meghaladják a nemzeti kérdést (a nemzet és az állam határainak meg nem egyezéséből fakadó problémakört) s így, pusztán létükkel megkérdőjelezzik a nemzetállamok jelentőségét a társadalmi struktúrák jelenkori alakulásában. Minderre Arjun Appadurai, a globális és lokális viszonyok egyik legelismertebb szakértője is felhívta a figyelmet az 1996-ban megjelent *Modernitás határtalanul: a globalizáció kulturális dimenziói (Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization)* című, nagyhatású művében: „A tömeges migráció (legyen szó önkéntes vagy kényszerű elvándorlásról) nem új keletű jelenség az emberiség történelmében. Azonban ha párosul a tömegkommunikáció által gyorsan áramló képekkel, szövegekkel és érzésekkel, akkor a modern szubjektivitás teremtésében egy új instabilizáló rendszert eredményez. Amikor török vendégmunkások Németországban török filmeket néznek német lakásaikban; amikor koreaiak Philadelphiában nézik a Koreából szatellitén keresztül közvetített 1988-as szöuli olimpiát; vagy amikor pakisztáni taxisofőrök hallgatják Chicagóban a pakisztáni vagy iráni mecsetekben kazettákra felvett vallási ceremóniákat, olyankor mozgásban lévő képek és deterritorializált szemlélők találkozásaival szembesülünk. Mindez egy diaszpórikus közsférát hoz létre, mely jelenség kétségbe vonja azokat a teóriákat, amelyek a nemzetállamok nagyobb társadalmi változásokban betöltött kulcsfontosságú szerepének kontinuitásától függenek.”³²

³² „The story of mass migrations (voluntary and forced) is hardly a new feature of human history. But when it is juxtaposed with the rapid flow of mass-mediated images, scripts, and sensations, we have a new order of instability in the production of modern subjectivities. As Turkish guest workers in Germany watch Turkish films in their German flats, as Koreans in Philadelphia watch the 1988 Olympics in Seoul through satellite feeds from Korea, and as Pakistani cabdrivers in Chicago listen to cassettes of sermons recorded in mosques in Pakistan or Iran, we see moving images meet deterritorialized viewers. These create diasporic public spheres, phenomena that confound theories that depend on the continued salience of the nation-state as the key arbiter of important social changes.” Appadurai, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press: Minneapolis, 1996. 4.

A globalizáció folyamatai – vagy Appadurai szöfordulatával élve, a „világméretű kulturális áramlatok” (*global cultural flows*) –, melyek legszembetűnőbb eredménye a diaszpóra-közösségek országhatárokat átívelő, dinamikusan változó kapcsolathálója, sokak számára a modern nemzetállamok korának végét jelentik. Vitatható azonban, hogy e folyamatok összessége egy homogén, transznacionális világot hoz-e majd létre, amelyben az államhatalom és a kormányok nemzeti törekvései jelentéktelenné válnak. A tapasztalat inkább azt mutatja, hogy a nemzeti identitás mind a mai napig az önmeghatározás és a világrend konstrukciójának alapját képezi (még a diaszpórák esetében is, kiváltképp akkor, ha azok nemzeti alapon szerveződnek). Ez persze nem azt jelenti, hogy a nemzeti törekvések ugyanolyan formában vannak jelen most, mint a modern nemzetállamok kialakulásának kezdeti időszakában. A nacionalizmusok – csakúgy, mint más ideológiák, populáris kultúrák és politikai hitvallások – változás alatt állnak: folyamatosan igazodnak az új társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális feltételekhez. A kérdés tehát nem az, hogy a nemzetállamok korának végét éljük-e vagy sem, hanem az, hogy a globalizáció folyamatai hogyan alakítják a nacionalizmus alapideáit (a nemzeti identitás, a nemzeti önrendelkezés és a nemzeti egység eszméit), és hogy azoknak milyen hatásai vannak lokális szinten, az etnikai és nemzeti hovatartozás hétköznapi megnyilvánulásaiban, az interetnikus kapcsolatokban. E kérdés fontosságára maga Appadurai is felhívta a figyelmet, idézett könyvének végén: „Bár csak az idő dönti el, hogy a nemzetállammal kapcsolatos jelenlegi elfoglaltságaink jogosak-e, a téma iránti antropológiai elkötelezettség jelei abból is egyre nyilvánvalóbbak, hogy mind több antropológiai tanulmány foglalkozik a nemzetállam problematikájával. [...] Akadnak olyan munkák, amelyek kimondottan a nemzeti kulturális formációk globális összefüggéseivel foglalkoznak [...]. Ugyanakkor a globális, a nemzeti és a lokális formációk kapcsolatainak értelmezési kerete még várat magára.”³³ Ennek az értelmezési keretnek a kidolgozásában nagy szerepe lehet a diaszpórákutatásnak, mint az a továbbiakból kiderül.

³³ “While only time will tell whether our current preoccupations with the nation-state are justified, the beginnings of an anthropological engagement with this issue are evident in the increasing contribution of anthropologists to the problematics of the nation-state [...].”

A diaszpóra kategória alá sorolt makro-közösségek, a migrációs eredet, az etnikai határok megtartása és az azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel való kapcsolattartás mellett, alapkritériuma még egy bizonyos származási helyhez, valós vagy elképzelt óhazához vagy anyaországhoz való kötődés. Ez különbözteti meg legkielevezettebben a diaszpórákat más migrációs eredetű etnikai vagy vallási kisebbségi közösségektől. (Következésképpen, a világszerte szétszóródott katolikus egyházközösségek vagy a szintén sokhelyütt fellelhető roma kisebbségek nem alkotnak diaszpórákat, mert közösségi létük nem függ egy bizonyos óhazához vagy anyaországhoz való kollektív kötődéstől.) A diaszpóra kifejezés meghatározásánál erre a kritériumra szintén nagy hangsúlyt fektetnek a kortárs kutatók, melyre az egyik legpregnansabb példa, William Safran sokat idézett diaszpóra definíciója. A már említett Walker Connor klasszikus, nyitott meghatározásából kiindulva (mely szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”) Safran a következő kritériumok megszabásával igyekszik azt kiegészíteni: „Annak érdekében, hogy e fogalom ne hogy elveszítse jelentését, azt javaslom, hogy Connor definícióját kiegészítve, a diaszpóra fogalmát olyan hazájukon kívül élő kisebbségi közösségekre alkalmazzuk, amelyek tagjai osztoznak a következő karakterekben: 1) ők maguk vagy ősök szétszóródtak egy specifikus eredeti »centrumból« legalább két »periférikus« vagy külföldi régióba; 2) kollektíve megőrizték óhazájuk földrajzi elhelyezkedésének, történelmének és elért eredményeinek emlékét, vízióját vagy mítoszát; 3) úgy hiszik, hogy az őket befogadó társadalomban nem találnak – és talán nem is találhatnak – teljes elfogadásra, melynek következtében idegennek és elszigeteltnek érzik magukat; 4) óhazájukra úgy tekintenek, mint igaz és ideális hazájukra, ahová nekik vagy leszármazottaiknak esetlegesen vissza lehet (vagy kell) térniük, ha azt a körülmények engedik; 5) kollektív elkötelezettséget éreznek óhazájuk fennmaradásáért vagy helyreállításáért, biztonságáért és jólétéért; és 6) valamilyen formában, közvetlen vagy közvetve folyamatosan kapcsolatban állnak ezzel az óhazával, mely kapcsolat jelentősen

Some of this work explicitly considers the global context of national cultural formations [...]. Yet a framework for relating the global, the national, and the local has yet to emerge.” Appadurai, 1996. *Modernity at Large*, i.m. 188.

meghatározza etniközösségi tudatukat és szolidaritásukat.”³⁴ Safran ezen meghatározása több szempontból vitatható. Egyrészt, mint korábban láthattuk, a diaszpóralét nem feltétlenül párosul a kitaszítottság, elszigeteltség, elidegenedés érzésével. A diaszpóra-közösségek integrálódhatnak az őket körülvevő társadalomba anélkül, hogy teljesen asszimilálnának, tehát elveszítenék etnikai határaikat. Safran definíciójának másik sarkalatos pontja az úgynevezett hazatérés mítosza. A származási helyhez való kollektív kötődés ugyan előidézhet újabb migrációs hullámokat, ám az esetek többségében a diaszpóra-közösségekre inkább a befogadó országba való letelepedés a jellemző. Safrant valószínűleg a zsidó diaszpóra paradigmatis esete készítette arra, hogy az elszigeteltség érzését és a hazatérés mítoszt ilyen pregnánsan illessze be diaszpóra definíciójába. Mindezzel együtt rávilágított arra, hogy e közösségtípus egyik legjelentősebb ismérve – a migrációs eredet mellett – az óhazával fenntartott szubjektív, érzelmi vagy akár objektív, gyakorlati kapcsolat.

Jelen értelmezés szerint a diaszpóra és az óhaza közötti kapcsolat elsősorban nem a honvágyat vagy a hazavágyódást jelenti, hanem egy adott közösség speciális orientációját egy valós vagy elképzelt származási hely felé, mely a kollektív tudatban úgy jelenik meg, mint e közösség kulturális értékeinek, etnikai, nemzeti vagy vallási identitásának és lojalitásának hiteles forrása. Különösképpen alakul ez a kapcsolat abban az esetben, ha a szóban forgó származási hely nem csupán a kollektív emlé-

³⁴ “Lest the term lose all meaning, I suggest that Connor’s definition be extended and that the concept of diaspora be applied to expatriate minority communities whose members share several of the following characteristics: 1) they or their ancestors, have been dispersed from a specific original »center« to two or more »peripheral,« or foreign, regions; 2) they retain a collective memory, vision, or myth about their original homeland—its physical location, history, and achievements; 3) they believe that they are not –and perhaps cannot be– fully accepted by their host society and therefore feel partly alienated and insulated from it; 4) they regard their ancestral homeland as their true, ideal home and as the place to which they or their descendants would (or should) eventually return—when conditions are appropriate; 5) they believe that they should, collectively, be committed to the maintenance or restoration of their original homeland and to its safety and prosperity; and 6) they continue to relate, personally or vicariously to that homeland in one way or another, and their ethnocommunal consciousness and solidarity are importantly defined by the existence of such a relationship.” Safran, William: *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1991. 1. 83–99, itt: 83–84.

kezetben jelenik meg, hanem egy konkrét állam formájában. Ennek az államnak a keretei nagy valószínűséggel a nemzetállam ideológiája alatt alakultak ki (mint az a legtöbb modern állam esetében történt). Ráadásul ez az állam rendelkezhet olyan gazdasági és jogi támogatáspolitikával, mely bizonyos diaszpóra-közösségeket közvetlen érint. Ebben az esetben már nem csupán egy elképzelt óhazáról van szó, hanem egy konkrét anyaországról, mellyel a diaszpóra-közösség nemcsak szimbolikus, hanem objektív kapcsolatban áll. Következésképpen a diaszpórák intézményes keretek között történő megjelenése a mai társadalmakban nem feltétlenül jelenti a modern nemzetállamok korának végét. A világméretű kulturális áramlatok ugyanis, a diaszpórikus közzsférák kialakulása mellett lehetővé teszik a nacionalista ideológiák (köztük a nemzetállam eszméjének) globális terjesztését is.

Rogers Brubaker meghatározása szerint: „Egy állam akkor lesz az »ő« etnikai diaszpórájának az »anyaországa«, amikor a politikai vagy a kulturális elitek úgy határozzák meg a más államokban élő etnonacionális rokonokat, mint egy és ugyanazon nemzet tagjait, és azt állítják rólok, hogy bizonyos értelemben az államhoz »tartoznak«. Kinyilvánítják, hogy az államnak figyelemmel kell kísérnie életkörülményeiket, fel kell lépnie védelmükben és érdekükben; az »anyaország« fogalmának kritériumaihoz tartozik az is, hogy az állam valóban lépéseket tesz a külföldön élő etnonacionális rokonok érdekének szem előtt tartása, előmozdítása vagy védelme nevében.”³⁵ Brubaker az anyaország koncepcióját (hárompólusú teóriá-

³⁵ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan – Atelier: Budapest*, 2006. 63.; Vö: Ugyanó: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge UP: Cambridge, 1996. 58. Itt fontos megjegyezni, hogy Brubaker nem tesz különbséget a határváltoztatások következtében kialakult őshonos nemzeti kisebbségek és a migrációs eredetű diaszpóra-közösségek között. Idézett könyvének elsődleges célja a kelet-közép-európai nacionalizmusok új értelmezési keretének felállítására. Ezt úgy igyekszik megtenni, hogy az e térségre jellemző nemzeti kérdést a XX. századi határváltoztatások következtében kialakult „nemzeti kisebbség” (*national minority*), „nemzetesítő állam” (*nationalizing state*) és „anyaország” (*external national homeland*) hármass kapcsolatán (*triadic nexus*) keresztül mutatja be. Mint az ebből is látszik, Brubaker könyve nem a jelen értelemben vett, migrációs eredetű diaszpóra-közösségekről szól, azonban bizonyos részei (kiváltképp az anyaország-politikákról tett állításai) hasznosak lehetnek a diaszpóra és az anyaország közötti kapcsolat értelmező magyarázatához.

jának másik két alappillérehez, a nemzeti kisebbséghez és a nemzetiesítő államhoz hasonlóan) a Pierre Bourdieu által kidolgozott és alkalmazott „mező” (*field*) fogalmával írja le.³⁶ Ebben az értelmezésben az anyaország nem egy statikus kondíció, tárgyiasítható szubsztancia, szilárd, egységes, különálló entitás, hanem az egymáshoz kapcsolódó politikai alapállások és pozíciók differenciált és kompetitív *mezője*, mely alapállásokat és pozíciókat a hatalomért versengő különféle pártok és egyéni politikai vállalkozók alakítanak ki és vallanak magukénak. Az anyaország-politikák nem általánosíthatók, de mint az a fentebb idézett meghatározásból is kiderül, megegyeznek abban az axiómában, mely szerint az állam és az állampolgárság határain túlnyúlóan létezik egy közös nemzeti mivolt, mely az államot felelőssé teszi nemcsak saját polgáraiért, hanem a más államokban élő, más állampolgársággal rendelkező, de azonos nemzeti-ségűnek vélt közösségekért és személyekért is. Azonban, hogy ez a felelősségvállalás pontosan mivel jár, tehát hogy milyen konkrét politikai stratégiával lehet és kell annak eleget tenni, sokféleképpen értelmezhető és sok kérdést vet fel. Az anyaország erkölcsi, esetleg anyagi vagy akár jogi támogatást kell, hogy nyújtson a más országokban élő etnonacionális rokonok számára? Azok helyben maradását, lakóhelyükön való boldogulását vagy anyaországba való költözését kell-e elősegítenie? Milyen jogi (bevándorlási, letelepedési, munkavállalási vagy akár állampolgársági) privilégiumokat kell – ha egyáltalán kell – nekik felkínálnia? Megkülönböztetetten kell-e kezelnie a határváltoztatás következtében elcsatolt területeken élő nemzeti kisebbségeket, az elvándorlás következtében kialakult diaszpóra-közösségektől? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresik a választ az anyaország-politikák. Ebből kifolyólag, ennek a politikai *mezőnek* az alapállásai és pozíciói nemcsak a különböző államok között mutatnak eltérést, de egyazon államon belül is igen sokfélék, sőt akár egymásnak ellentmondóak is lehetnek. Az anyaország-politikák ráadásul nemcsak egymással versengenek, hanem azokkal az alapállásokkal is, amelyek elvetik az anyaország alapvető premisszáját: az államhatárokon túlnyúló kultúrnemzet eszméjét és a külföldön élő etnona-

cionális rokonok iránti felelősségvállalást. Azonban még ha ez utóbbi alapállás kerekedik is felül, és az állam vezetői az anyaország általános axiómáját el is vetik, még akkor is fennáll a lehetősége annak, hogy a diaszpóra-közösségek képviselői az adott államot anyaországnak kezelik el és eszerint is viselkednek. Itt hozzáteszem, a diaszpórában élők kapcsolata az anyaországgal sem egységes és általánosítható. Ebben a kérdésben is megoszlanak a vélemények, nemcsak a különböző diaszpóra-közösségek között, hanem azokon belül is. Azonban a hangsúly itt nem is a diaszpóra és az anyaország (vagy óhaza) közötti kapcsolat milyenségén van, hanem magán a kapcsolaton, mely meghatározó kritériuma e közösségtípusnak.

Mindent összevetve, a diaszpóra kategória konkrét eseteinek tanulmányozása *felülről* (a diaszpóra-politikák és az anyaország-politikák szintjén) és *alulról* (a diaszpóralét hétköznapi megnyilvánulásainak szintjén) kiváló lehetőséget nyújt a nacionalizmusok újszerű megjelenési formáinak kutatására: a globális, a nemzeti és a lokális formációk jelenkori kapcsolatainak értelmezésére.

³⁶ Pierre Bourdieu mezőelméletét lásd Bourdieu, Pierre – Loic, Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. UP of Chicago: Chicago, 1992.